

“ƏKİNÇİ”nin “TAYMS”dan İSTİFADƏ ETDİYİ MATERİALLAR

РЕЗЮМЕ

В статье всесторонне анализируются материалы известной газеты Великобритании, которые были использованы первой азербайджанской газетой “Экинчи” выясняются причины предпочитания Гасан беком Зардаби к этим публикациям, также отправки часть книги, переведенную на турецкий язык в редакцию “Экинчи” для редактирования.

Ключевые слова “The Times”, “Экинчи”, Гасан бек Зардаби, парламент, “четвертая” власть, Турция, “Новые османы”.

SUMMARY

In the article the materials that reflects the relations between famous newspaper of Great Britain-“The Times” and the first Azerbaijan newspaper-“Əkinçi” are widely analyzed, the reasons of sending the Turkish translation of one book in order to editing also H.Zardabi’s preferring the usage of English press materials are determined.

Key words: “The Times”, “Əkinçi”, Hasan bey Zardabi, parliament, “The fourth” dominion, Turkey, “New Ottomans”.

“Əkinçi” qəzeti barəsində çox yazılmış, çox deyilmiş, ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla belə, qəzetin fəaliyyəti ilə bağlı hələ də çox işlər görmək lazımdır. Hər dəfə qəzetin çıxan nömrələrində çap olunmuş materialları nəzərdən keçirərkən tədqiqatçını yeni-yeni ideyalar cəlb edir, onu bu və ya digər problemə daha ciddi yanaşmağa çağırır. Bizə elə gəlir ki, “Əkinçi” barəsində aparılan tədqiqatlar daha da genişləndirilməli, qəzetin beynəlxalq mövzuda çap etdiyi materiallar yeni tələblər çərçivəsində saf-çürük edilməlidir.

Moskva Universitetinin məzunu olması, Avropa ölkələrinin tarixini və mədəniyyətini yaxşı bilməsi, müxtəlif ölkələrin qəzetlərinin materiallarına əsaslanması H.B.Zərdabinin beynəlxalq məsələlərin işıqlandırılmasında köməyinə gəlirdi. Qəzetin işıq üzü qörmüş 56 nömrəsində rus, ingilis, fransız dilli mətbuat orqanlarından gen-böl istifadə edilmişdir. Bu materialların böyük əksəriyyətində ən mühüm beynəlxalq həyat məsələləri işıqlandırılmışdır.

H.B.Zərdabinin böyük maraq göstərdiyi xarici mətbuat orqanlarından ən birincisi Böyük Britaniyanın “Tayms” qəzeti olmuşdur. Maraqlıdır ki, “Əkinçi” öz problemlərindən danışarkən “Tayms”ı müsbət nümunə kimi göstərmişdir. Qəzetin 1876-cı il 6 dekabr tarixli sayında “Daxiliyyə” şəbəsində verilmiş materialda deyilir: “Bizim müsəlman tayfasının ingilis tayfasından nə gədər geri qaldığını “Əkinçi” qəzetinə və London şəhərində çap olunan “Tayms” qəzetinə baxmaq ilə bilmək olur”.

Maraqlıdır, H.B.Zərdabi nəyə görə məhz “Tayms” qəzetini nümunə kimi göstərmişdir? Şübhəsiz, baş redaktor bu sözləri deyərkən nəyəsə əsaslanırdı. Və bu sözləri söyləmək üçün əlində kifayət qədər məlumat vardı. O da məlumdur ki, həmin dövrdə “Əkinçi”nin oxucuları belə bir məlumata malik deyildilər.

“Tayms” qəzeti XIX əsrdə İngiltərə jurnalistikasının lideri idi. Onun şan-şöhrəti Londondan bütün dünyaya yayılmışdı. Bu gündəlik səhər qəzetini 1785-ci ildə mətbəə sahibi Con Uolter yaratmışdı. Sonralar onu I Uolter kimi tanıyırdılar.

Qəzetin rəhbəri vəzifəsinə 1803-cü ildə onun oğlu II Con Uolter gətirildi və yalnız bundan sonra "Tayms" müstəqil mətbuat orqanına çevrildi və hökumətdən asılılığa son qoydu. Hökumət isə "Tayms"a Avropadan və xaricdən informasiya gətirən gəmiləri ləngitmək barədə əmr verdi. Bununla bağlı Uolter izahat istədi. Ona bildirdilər ki, qəzet istiqamətini dəyişdirsə, əmr geri götürülə bilər. Qəzetin sahibi sövdələşmədən imtina etdi və işi yaxşılaşdırmaq məqsədilə gəmilər, poçt arabaları aldı, kuryerlər dəstəsi yaratdı, İngiltərə və Hindistan arasında əlaqələrin intensivliyini təmin etdi.

"Tayms" XIX əsrin axırlarınadək beynəlxalq həyat məsələlərinin işıqlandırılmasında liderliyi əlində saxladı. Bu mətbu orqan həm ölkə daxilində, həm də xaricdə geniş müxbirlər şəbəkəsi olan yeganə gündəlik ingilis qəzeti idi. Məlumatlılığı baxımından hökumətin məlumatlılığını ötürə keçirdi. Vaterloo yaxınlığında Napoelonun qoşunlarının darmadağın edilməsi barəsində xəbəri dünyaya ilk dəfə məhz "Tayms" yaymışdı. Şübhəsiz, bu cür xəbərlər nəşrin tirajının artması ilə nəticələnirdi. 1815-ci ildə tirajı 5.000 nüsxə olan qəzet 1854-cü ildə 50.000 nüsxə tirajla çap olunurdu.

Parlamentdə stenoqrafların sayı artırılmışdı. Qəzet parlamentdə aparılan müzakirələrin xülasəsini əvvəllər 8-10 sütunda verirdisə, bu rəqəm 1-ə endirilmişdi. Maraqlıdır ki, bu yeniliyi Londonun digər qəzetləri də tətbiq etməyə başlamışdılar. Şübhəsiz, həmin üsul oxucu vaxtına qənaət olunmasını və materialın daha tez oxunmasını təmin edirdi.

Uolterlər sülaləsi öz ətrafına istedadlı adamlar toplamışdı. İki alman – Köniq və Bauer 1814-cü ildə qəzetin emalatxanalarında buxarla işləyən çap maşını hazırlamışdılar. "Tayms"ın 1814-cü il 29 noyabr tarixli nömrəsi yeni maşında çap olunmuşdu. Bu maşın saatda 1.000 nüsxə, bir az sonra 5.000 nüsxə, müəyyən təkmilləşdirmə apardıqdan sonra isə 10.000 nüsxə qəzet çap etməyə imkan verirdi. Əllə işlədilən dəzgahda isə saatda yalnız 215 nüsxə çap etmək mümkün olurdu.

1817-ci ildə qəzetin baş redaktoru vəzifəsinə Tomas Barns gətirildi. İngiltərənin qəzet məqnatı Nortkliff onu "Tayms"ın ən yaxşı redaktoru kimi səciyyələndirirdi. Barns ölümünün son günlərində, yəni 1841-ci ilə qədər sevimli qəzetinə rəhbərlik etmişdir.

Onun varisi Con Dileyn oldu. 1879-cu ilə qədər baş redaktor olan Con Dileyn nəşrin bütün tirajı çap olunmamış evə getməzdi. "Əkinçi" dünyaya göz açarkən "Tayms" 91 yaşına yaxınlaşdı. Qəzet dünyanın ən nüfuzlu mətbuat orqanı kimi şöhrət qazanmışdı. "Əkinçi"nin bu qəzetə maraq göstərməsi, onun barəsində öz səhifələrində söz açması, çap etdiyi materiallardan istifadə etməsi "Tayms"ın dünya şöhrətli mətbuat orqanı olması ilə əlaqədar idi.

İngiltərə parlamentinin üzvü Bulver-Litton çıxışlarından birində demişdi: "XIX əsr İngiltərə sivilizasiyası haqqında hər hansı sübutu gələcək əsrlərə ötürmək mənə həvalə edilsə idi, nə donanmalarımızı, nə dəmir yollarımızı, nə ictimai binalarımızı, nə də sizinlə birlikdə iclas keçirmək şəərəfinə nail olduğumuz əzəmətli parlament binamızı seçərdim. Mənə "Tayms"ın adı nömrələrindən biri kifayət edərdi".

ABŞ prezidenti Avraam Linkoln "Tayms"ı "dördüncü" hakimiyyət hesab etməklə yanaşı, dünyada ən böyük qüvvələrdən biri kimi dəyərləndirirdi. Kraliça Viktoriya məktublarından birində "Tayms" qəzetinin cəmiyyətin həyatına təsirinin çox güclü olmasından söhbət açırdı.

Bütün bu faktları göstərdikdən sonra "Əkinçi"nin "Tayms"a tez-tez müraciət etməsinin səbəbi aydınlaşır. "Tayms" barəsində "Əkinçi"də çap olunan yazı çox ehtimal ki, qəzet barəsində Həsən bəy Zərdabinin bildiklərinin cüzi bir hissəsidir.

"Əkinçi"nin yazdığına görə, "Tayms" dörd səhifə həcmində hər gün çıxır, hər vilayətdə müxbiri olması təzə xəbərlərin toplanıb çap edilməsinə imkan verir, tirajın

oxuculara dəmiryol qatarları vasitəsilə həmin gün çatdırılması təmin edilir, hətta bu işin sürətləndirilməsi üçün yeni tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur. Çap işinin sürətləndirilməsi sahəsində görülən işlərdən danışan H.B.Zərdabi qəzetin elanlardan hər gün 200 manatdan çox vəsait götürdüyünü qeyd edir, "Tayms"ın 100.000 nəfərdən çox müştərisinin olduğunu göstərirdi.

H.B.Zərdabi "Əkinçi" barəsində danışarkən yazırdı ki, həmin "qəzet 300 müştəriyə həsrət çəkir və bir də ingilis məmləkətində "Tayms"dan savayı çox qəzet var ki hər gündə, ya da gündə iki dəfə çap olunur və onların hər birini çap edən özünün qəzet çap etmək ixtiyarını 200 min manata satmaz, amma bizim bir "Əkinçi" qəzetimiz var və əgər onu çap etmək ixtiyarını satmağa dursaq, nə ki ona bir qəpik verən olmasın, hətta onu cəbrən də boynuna götürən tapılmaz. Buna səbəb odur ki, ingilis əhli dünya işində mahir və hər elmdən xəbərdar olduğuna səy edir ki, pul qazanıb, nə ki, bu dünyada çox ləzzət ilə zindəganlıq etsin, hətta axirəti gözləyib, məktəbxana və kilsə tikdirib, qeyriləri xristian etməkdən ötrü icmalar bina edir və bu səbəbə onlar kamallı və xeyirli sözlün qədrinin bilir ki, onlardan ol qədər qəzet oxuyan var".

"Tayms" qəzeti ilə bağlı çap olunmuş material "Əkinçi"nin 1876-cı il 1 yanvar tarixli nömrəsində verilmiş xəbərdə də diqqət yetirməyi tələb edir: "Altı ay yoxdur ki, bizim "Əkinçi" qəzeti çap olunur, amma ingilisin paytaxtı London şəhərində onun çap olunması məlumdur. Oradan bir kitabın bir fəslinin türk dilində olan tərcüməsini bizə göndəriblər ki, onun qələtinə düzəldək, əl həqq bu çox ziyadə gözüaqlıq istər. London şəhərində bir neçə yüz qəzet çap olunur. Onunla belə kişilər dünyanın ucunda bizim qəzet kimi kiçik qəzet çap olunmasını eşidib istəyirlər ondan da nəfərdar olsunlar, amma bizim adamın çoxu nə ki, bucağadək bizim qəzeti oxumayıblar, bəlkə bəzi kəslər onun bina olunmasının xəbərini də eşitməyiblər."

Bu xəbərdə "Əkinçi"nin vəziyyətinin çətinliyi ilə yanaşı, İngiltərədə tanınması nəzərə çatdırılır. Qəzetin səhifələrində bu cür xəbərlər çoxdur. Lakin bizi maraqlandıran başqa bir məsələdir. H.B.Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin Londonda da tanındığından iftixar hissi duyur və ona redaktə etmək üçün türk dilində yazı göndərdiyini nəzərə çatdırır. Məhz bu xəbər bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyi tələb edir.

"Əkinçi" Azərbaycan jurnalistikası tarixində, cəsarətlə demək olar ki, ən çox tədqiq edilmiş mətbuat orqanıdır. Qəzetin həyat və fəaliyyəti həm çar hakimiyyəti dövründə, həm Sovetlər birliyi dönəmində, həm də müstəqillik illərində geniş öyrənilmişdir. "Əkinçi"nin materiallarının tam mətninin 1979-cu ildə kiril əlifbası, XXI əsrin əvvəllərində isə latın əlifbası ilə çap edilməsi tədqiqat işinin daha səmərəli aparılmasına, mənbələrdən daha dəqiq istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bununla belə, bizə elə gəlir ki, bəzi məsələlərə, xüsusilə beynəlxalq həyat, o cümlədən beynəlxalq jurnalistika ilə bağlı materiallara diqqət yetirmək, bir sıra suallara cavab vermək tələb olunur. Ortaqlığa çoxlu suallar çıxır: "Londondan "Əkinçi"yə göndərilmiş türk dilində material hansı kitabın fəslə olmuşdur? "Nəyə görə tərcüməni İstanbula deyil, məhz Bakıya, "Əkinçi"nin redaksiyasına göndərmişdilər?" Şübhəsiz, bu suallara cavab vermək lazımdır. "Əkinçi"nin arxivinə yenidən baxmaq, həmin materialın məzmunu ilə tanış olmaq, haradan göndərildiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bizə elə gəlir ki, materialın "Əkinçi"nin redaksiyasına göndərilməsi səbəbsiz deyildi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 60-cı illərinin axırları və 70-ci illərinin əvvəllərində Londonda türk mühacir mətbuatı, əvvəlcə "Müxbir", sonra isə "Hürriyyət" qəzetləri çıxırdı. Çox ehtimal ki, bu qəzetlərin "Tayms" qəzeti ilə əlaqələri vardı. Eyni zamanda "Yeni osmanlılar" mühacir mətbuatının nüsxələrini Türkiyəyə gizli yolla göndərirdilər. Ehtimal etmək olar ki, "Əkinçi"yə göndərilən türkcə tərcümə "Yeni osmanlılar"ın ruhuna uyğun

olmuşdur, onların fikrincə, elə bir materialı Türkiyəyə göndərmək həmin materialın məhvi demək olardı və buna görə də Bakını etibarlı şəhər kimi görüb oraya göndərilməsini məsləhət bilməmişdilər.

Həsən bəy Zərdabinin “Tayms” qəzetinə hüsn-rəğbət bəsləməsi də səbəbsiz deyildi. Başlıca səbəb o idi ki, həmin qəzet dövrünün ən məlumatlı mətbuat orqanı sayılırdı və bəzən bir sıra məsələlər barəsində hökumətdən daha çox məlumatlı olması ilə seçilirdi. Məsələn, qəzet Vaterloo yaxınlığında Napoleon qoşunlarının məğlub olması haqqında xəbəri ilk dəfə yaymışdı. Halbuki hökumətdə belə bir xəbər yox idi. Bundan əlavə, “Tayms”ın yaydığı xəbərlərin dəqiqliyinə heç kəsin şübhəsi olmurdu. “Əkinçi” öz oxucularını Rusiya-Türkiyə münasibətləri, Balkanlarda vəziyyət və Osmanlı imperiyası ilə bağlı bir sıra məsələlər barəsində “Tayms”ın verdiyi məlumatlarla tanış etməklə əhalidə daha doğru rəy formalaşdırmaq istəyirdi, çünki dövrünün digər mətbuat orqanları, o cümlədən rus qəzetləri beynəlxalq məsələlər barəsində qərəzli yazılar verirdilər. Senzuranın tüğyan etdiyi bir zamanda həmin yazılardan başqa cür istifadə etmək mümkün deyildi. Mümkün olan yalnız “Tayms” qəzetinin xəbərlərinə istinad etmək idi.

Maraqlıdır ki, “Əkinçi”nin “Tayms” qəzetindən götürdüyü materiallar dünyanın müxtəlif bölgələrini əhatə etdiyi kimi, məzmun etibarı ilə də rəngarəngdir. Bu materiallarda Hindistanda müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə, Osmanlı imperiyasının həyatında baş verən yeniliklər öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, “Əkinçi”nin Böyük Britaniya ilə bağlı olan materialların əksəriyyəti hətta elmi yeniliklər haqqında məlumatlar da “Tayms”dan götürülmüşdür.

Kiçik bir məqalədə “Əkinçi” ilə bağlı tədqiqatlara yeni münasibəti əks etdirə biləcək ideya və fikirlərin hamısı haqqında danışmaq, şübhəsiz, imkan xaricindədir. Lakin bizə elə gəlir ki, ilk mətbuat orqanımızın tədqiqinə daha ciddi yanaşılmasının zəruriliyi barəsində yuxarıda deyilənlər də kifayətdir.